

Штрихи до біографії

УДК 821.161.2:316.75

ББК 83.3 (4 Укр) 1

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: НА РОЗДОРІЖЖІ ІДЕОЛОГІЙ

Р. В. Піхманець

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури; м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

За більше як півтора ста років шевченкознавство накопичило багатий досвід. На загал воно являє собою грандіозну аналітичну панораму, в якій на передньому плані проступає кілька «головних» способів пізнання феномена Тараса Шевченка, або дослідницьких стратегій, – причому й таких, що засновані не на художніх, літературознавчих чи, скажімо, історичних істинах, а на ідеологічних, політичних чи «класових» принципах і кліше з неминучими при цьому приховуваннями справжніх поглядів і первоначал поета, а часто й заміною їх власними або ж корпоративно-вигідними. Панівним донедавна у нас був підхід, устійнений на «лівій» теорії, підмурівок якого заклав ще Михайло Драгоманов.

Постать і художня спадщина Тараса Шевченка займає чільне місце в його науково-публіцистичному дискурсі. Загалом про Кобзаря він написав понад 50 праць, не враховуючи публікацій листів і біографічних матеріалів [12, с. 22]. Така пильна увага до національного генія не випадкова: у другій половині XIX століття домінантне становище в шевченкознавстві займали власне націоналістичні інтерпретаційні моделі. Михайло Драгоманов як явний антипод і непримиренний ворог подібного методологічного «риштовання» самою душевною поставою своєю не міг терпіти такого ганебного і принизливого особисто для себе «вихідного» статусу. Вкрай важливо було протиставити їм щось якщо не рівнозначне, то таке, що ферментоване на іншій ідеологічній заквасці і змогло б похитнути панівні засади. (Та біда в тому, що Шевченко не вписувався в «герменевтичне коло» його ідей і прерогатив, отож без очевидного фальшування й викривлень наукової правди не було змоги перетягнути його на свій бік і зробити співником. Залишалося хіба (хоча й тут важко було обійтися без зауваженого «інструментарію»), зазна-

чити – бодай для системи противаг – діаметрально іншу «лінію». При цьому на передній план часто виходив не Шевченко як об'єкт чи предмет аналітичної практики, а як своєрідний інформаційно-комунікативний код, завдяки якому відбувається розширення чи розгортання «свого» смислу, простіше кажучи, інструмент, необхідний для досягнення певної мети й реалізації відповідних їй завдань.

Принагідно Драгоманов апелював до поета в листах і публікаціях на шпальтах тодішніх газет і журналів неодноразово, сказати б, із перших кроків своєї громадсько-політичної активності – відповідно до конкретного задуму й концептуальних настанов. А власне науково-публіцистичне його осмислення як митця і громадсько-політичного діяча почав у середині 1870-х років, опублікувавши в петербурзькій «Неделе» (1874. – № 37) і «Киевском телеграфі» (1876. – 1 червня) дві статті. Та це були окремі зауваги й газетні міркування, що не мали якогось більш-менш помітного резонансу. Узагальненням і значною мірою синтезом усіх попередніх відгуків і реценсій стала розлога й епатажна студія «Шевченко, українофіли і соціалізм», надрукована в четвертому номері женецького зб. «Громада» за 1879 рік (с. 101–230).

«І скільки ж треба було їдкої злоби, зневаги до ідейного національно-революційного комплексу Шевченка, щоб написати таку наскрізь тенденційну працю, як *“Шевченко, українофіли і соціалізм”*», – відгуквався про неї Юрій Бойко. Дещо «пом'якшена» форма риторичного питання сама дає значною мірою на нього відповідь (щоправда без конкретного кількісного показника). І далі: «Щоб *принизити поета, Драгоманов намагається довести* некультурність і духовну елементарність Шевченка, звести його національно-революційний пафос на рівень примітивізму» [1, с. 68]. Такі інтенції вчений виводив із загального становища Михайла Драгоманова супроти українства: «службове, підрядне значення національного начала», яке виразно проступає і в його публіцистиці, і в усій духовно-практичній діяльності. «Перспектива української національної революції ще більше була чужа Драгоманову, бо вона несла з собою ще глибші перевороты», – додає про наслідки такої ідеологічної постави він [1, с. 67, 68]. Звідси, мовляв, і негачія ним поета, звідси його ворожі пристрасті «до ідейного національно-революційного комплексу Шевченка».

Не буде, гадаю, перебільшенням сказати, що цією працею Михайло Драгоманов здійснив широкомасштабну атаку – щонайменше проти Тараса Шевченка. Головними напрямками її розгортання було похитнути його авторитет як національного генія і пророка; знецінити «Кобзар» як художньо-естетичний феномен; і, через два попередні, нейтралізувати, якщо не вдається знешкодити, впливи Шевченка на українську громаду. Кожен із зазначених планів мав, зі свого боку, широко розгалужену систему конкретних завдань, настанов і підпорядкувань. Мотивів такої постави було кілька: світоглядного, програмово-

політичного і психологічного характеру. Однак науково-публіцистична стратегія сягає значно дальше і виходить поза межі аналітичної (зі значним ідеологічним нахилом) візії Кобзаря.

Одним із напрямків реалізації інтелектуального проекту автора було підірвати довіру до Тараса Шевченка як воістину «народного письменника», виразника «мужицьких» інтересів, українського світогляду і національного духу загалом. При цьому наукова етика і «культура душі» (Іван Франко) високоосвіченого європейця-інтелектуала зредуковані тут до грубого примітиву й крайньою обмеженості. А втім, можливо, в тому й полягав задум, аби низкою спрощених ходів, недосконалою і грубо «зробленою» аргументацією якомога більше заплутати читача, збити з пантелику, похитнути віру, впевненість, окреслену перспективу. Відразу й не збагнеш, чого тут більше: примітивізму мислення, казуїстичних трюків чи свідомого одурманювання читача.

Наукове крутіство починається вже з загальнотеоретичних зауваг. Поняття «людської породи», мовляв, охоплює багато зовнішніх (мову, одяг, манери поведінки і т. ін.) та внутрішніх (перш за все – світогляд) прикмет. Кожна з них, як, приміром, той-таки світогляд, теж має, зі свого боку, складну структуру, історичну неоднорідність і передбачає водночас суттєві розходження в одному осередкові – зокрема й серед такого порівняно сталого елементу, як селянство, з котрим найчастіше й асоціюється в нас поняття народу («те, що ми зevamo частіше всього народом»). Отож досягнути цей «абсолют», парадигматику народного (національного) духу в принципі неможливо. І що означає, зрештою, «письменник мужичий»? – допитувався – «Чи той, хто пише за мужиків, чи *про* мужиків, чи *для* мужиків, чи те, й друге, й третє вкупі?» [3, с. 355]. «Хвалителі» Шевченка називають – разом чи окремо – усі три зауважені складники. «Та ми думаємо, що не може бути, щоб хто-небудь міг що сказати за мільйони, навіть сказати так, як говорять мільйони», – одним махом розправляє Михайло Драгоманов із такими, на його погляд, кривотлумаченнями. Тим паче, що кожен автор пише насамперед для себе самого й культурно, інтелектуально та духовно близьких до себе людей, а позаяк селянство ніколи не було рівня творцеві, то «письменників справді мужицьких тепер і бути не може» – окрім хіба тих, що працюють у навчально-освітній царині. Щоправда, останнім часом, провадив він далі, заявила про себе ціла когорта авторів (а в світовій літературі навіть виникла відповідна «школа»), котрі виявляють цікавість до народного життя і намагаються запровадити адекватний йому («простий») спосіб художньої комунікації. Однак і їх важко назвати «зовсім [...] мужичими». І, як на лихо, Шевченко не належав «до тієї школи письменників *простих* і через те мужичих» (там само). По-перше, тому, що не створив «що-небудь наукове (мова про праці навчально-педагогічного характеру. – *Р. П.*) для мужицтва», за винятком хіба «Букваря южнорусского» (1859), про який був невисокої думки,

зосібне через його «звичайну церковщину», «візантійщину» [3, с. 362]. А по-друге, більшість його поетичних творів, насамперед громадсько-політичного спрямування, призначені аж ніяк не для селянина і навряд чи можуть бути досягнуті його розумом (яскравий приклад такого типу художньої продукції – «Послання до земляків», як називав цей шедевр політичної поезії). Та й неможливо було «писати так, щоб його розуміли однаково й мужики й пани», бо між цими двома суспільними «організмами» існують не тільки соціальні антагонізми, а й, звісно ж, інтелектуальна прірва. Тому всі балачки про Кобзаря як народного поета не варті виїденого яйця.

Хоча в цьому пункті Михайло Драгоманов дотримувався здебільшого протилежно іншої думки. Так, він не втомлювався нав'язувати суспільності думку про Кобзаря як другорядного і малозначимого з мистецького погляду автора. Ба більше – переконував і читачів, і своїх адресатів з «іномовного» середовища, що весь культурний світ теж так вважає. Натомість палко відстоював погляд про соціальну скерованість і вагу його художнього слова, а також про Шевченка як «вільну людину» – «не лакея», – «п'яна муза» якого не побоялася «плюнути» в гидотну пику миколаївської Росії. Відтак усе прогресивне людство повинно цінувати його як «выразителя протеста человеческого чувства украинца против всякой казенной и сословной гадости» і «едва ли не единственного *народного* поэта» [6, с. 132–134].

А втім, таке траплялося в Михайла Драгоманова не раз: певні судження, історичні чи творчі епізоди, навіть документальні факти отримували в нього висвітлення, залежно від «поточного моменту», себто від ідеологічної доцільності, політичних планів чи конкретних тактичних завдань. Скажімо, він високо цінував «Історію Русів» і вважав її першим провісником українського політичного лібералізму, що зродився в надрах конституційних планів Олександра І. Позитивний баланс цього «славного памфлету» визначали, на погляд ученого, також демократичні (ідея звільнення кріпаків) й автономістсько-федеративні інтенції [4, с. 433–434]. Але в праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» мало не кожна згадка про «Історію Русів» пов'язана з негативними для автора емоціями а навіть із нервовим збудженням. Це виглядає дещо дивно. Адже і висвітленням подій, і характеристикою головних дійових осіб історичного кону, і провідними ідеями вона відповідали багатьом принципам та ідеалам, прибічником яких був він сам. Та й художньо-творчі апеляції до неї Кобзаря далекі від сліпого наслідування чи запозичень.

Аби зрозуміти таку бурхливу реакцію Михайла Драгоманова, варто, як на мене, виходити з того, що «Історії Русів» він приписував мало не тотальний вплив на творчу свідомість поета і саме в ній бачив головну причину його історичних «збочень». І сам факт того, що ця історіографічна пам'ятка своєю внутрішньою логікою і якимись зачаєними в її структурах ментальними засновками послужила збудником його самос-

тійницької «інфекції», дратував Михайла Драгоманова й налаштував супроти неї самої. Або ж – що теж імовірно – вона привернула Шевченкову увагу до національної історії, що стала його найвищою «наукою» (отож стала її своєрідною ідеологічною метафорою), яка й спрямувала його думку в річище сепаратизм. З цього погляду не позбавлене резону припущення Омеляна Прицака, що «Історія Русів» органічно поєднує в собі два пласти нарації: зовнішній, «лояльний до імперії», і внутрішній – «самостійницький». «В дусі ідей західноєвропейського просвітництва автори “Історії Русів”^{*} робили натиск на документацію (правдиву та подроблену). Вони розглядали минуле своєї батьківщини (Русів) як незалежну західноєвропейського типу націю, яка, будучи суверенною державою, забезпечила свій нейтралітет політичними договірними союзами з сусідами та міжнародними договорами», – стверджує природу «самостійницького» вислову-пам’ятки [11, с. 12]. Саме оцей внутрішній, базований на документально-історичному обґрунтуванні політичної незалежності України план викликав, найімовірніше, упередження, спротив і внутрішньо-суб’єктивний «лемент». Тим паче, що він ідейно запліднив (через Шевченкове посередництво) і весь український національно-визвольний рух.

Ще помітніша залежність аналітичної практики Михайла Драгоманова від ідеологічних установок, якщо порівняти висвітлення тих самих фактів у працях різних настановних систем. Тоді те, що раніше виглядало нікчемним і негідним уваги, могло бути піднесене на небачену височінь, а там, де не вистачало необхідного емпіричного матеріалу, тепер, наче за помахом чарівної палички, являлося на очі. І не біда, що вони не безпосередньо стосувалися предмету розмови, – опосередковано теж можуть прислужитися справі. Тоді й уся тема Шевченкової «школи» набувала протилежно іншої концептуальної розв’язки.

Приміром, із очевидним задоволенням і, сказати б, смакуючи цитував Михайло Драгоманов сторінки споминів письменника й етнографа Олександра Афанасьєва-Чужбинського про товариство «мочемордів», обмежуючись короткою реплікою-коментарем: «Тепер, читаючи такі оповідання, всякий здвигне плечима, коли ще не гірше. І справді, компанія для українського кобзаря неабияка» [3, с. 351]. Ніби й не знає університетський професор, що, крім «товариських учт», «вони, усі високоосвічені, віддавалися літературним, науковим та мистецьким справам. Дискутували про важливі проблеми та приводили в дію спільні творчі плани» [11, с. 15]. Зокрема, його «генеральним обозним» був

---

^{*} Омелян Працак вважає їх «нащадками козацької старшини, що діяли як у Петербурзі, так і на території колишньої Гетьманщини», і належали до українського таємного товариства. А створили вони «Історію Русів», за його припущеннями, десь між 1815 та 1828 роками [див.: там само]; Сам Михайло Драгоманов, до слова, спочатку дотримувався думки про Миколу Репніна як імовірного автора пам’ятки [3, с. 351], а згодом схилився більше до Василя Полетики [4, 1, с. 433].

Микола Маркевич, «один з найкультурніших людей тогочасної України» (Олександр Оглобін), автор п'ятитомної «Історії Малоросії», а «військовим осавулом» граф Яків де Бальмен, офіцер-художник, який разом зі свояком Михайлом Башиловим зробили кожен по 39 ілюстрацій до рукописного «Кобзаря» Тараса Шевченка, переписаного латинським шрифтом, що мав бути виданий у Західній Європі. Зрештою, сам факт обрання Шевченка, якого вся освічена публіка, однаково російська й українська, та літературна критика вважали найбільшим тодішнім поетом, «гетьманом» цього товариства, говорить не лише про його авторитет у середовищі української інтелігентної верстви, а й про статус і характер самого «ордену». Це був у певному сенсі «лівобережно-російський» варіант польського «подільсько-волинського» балагурства, «король» якого Антін Шашкевич став предметом наукового аналізу Івана Франка, який вважав балагурство (й аналогічні до нього «карнавальні» форми розгульного життя) «за елементарну, мало свідому а часто цинічну реакцію против усієї тої фальші шляхетсько-панського життя, що виробилася віками» [17, с. 131–132].

Одначе, як впливає з «Листів на Наддніпрянську Україну», серед українських знайомих і приятелів Тараса Шевченка були не одні лише «мочеморди» й карикатурно-відразні типи на кшталт тих, хто «вільнодумствує в шинку», а й високоосвічені а навіть ліберально налаштовані інтелігенти, які мали в своїх книгозбірнях кращі зразки європейського письменства і самі вживали активні заходи до увічнення в слові української минувшини*. Очільники такого вільнодумно-поступового українства названі ті самі (Репнін, Капністи, де Бальмен), але тепер їх залучено в контекст європейського політичного руху, а також зазначене широкє «тло». Та й у товаристві Закревського «були люди, котрі їздили за границю, читали європейські ліберальні книги й газети» [4, 1, с. 451]. Хай там як, а «геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світа й знали більше, ніж він» (там само). Тепер уся ця «широка» фактографія й цілком інша система аргументації знадобилися Михайлу Драгоманову, аби довести, що не варто виводити «нормальну національну свідомість» лише від Кобзаря як геніально обдарованої творчої особистості (при цьому щодо останнього тенденція залишається незмінною: применшити його роль в інтелектуальній історії України), що й перед ним у цьому напрямку багато було вже зроблено (серед інших названо думи й поеми Кіндрата Рилєєва, «Полтаву» Олександра Пушкіна) і що «до самих останніх часів свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків» [4, 1, с. 452]. Не викликає сумніву, що «не з однієї геніальності вийшла національна свідомість і народолобство Шевченка» і що впливала на цей процес ціла «сума елементів», зокрема

---

* Саме в такому ліберально-демократичному середовищі, на його переконання, була створена «Історія Русів» [4, 1, с. 433–434].

й ліберально-демократична традиція українського панства. Та невже він цього раніше не розумів?..

Адже в праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» зводив усе в феномені Кобзаря лише до «незвичайної вроди», як називав поетичний талант, та до його «мужицтва». Останнє, що й забезпечило відповідне громадсько-політичне звучання, охоплювало дві складові: соціальне походження і «свій розум». А поняття таланту, художньої обдарованості, як випливає зі сказано нижче, Драгоманов уживав у розумінні природного дару, художніх задатків*, хоча насправді вони передбачають і ті складові або ж їх структуротворчі начала, яким він відмовляв поетові, зокрема навчання і виховання [10, с. 34-65]. Загалом же був, за його твердженнями, неуком, і «те неучтво пошкодило дуже Шевченкові, і як письменникові, і як громадянинові» [3, с. 354].

Отож, змістове (власне – логічно-концептуальне) осердя аналітичних реляцій Михайла Драгоманова фокусує думка про відсутність в Шевченковому світогляді належних, суголосних потребам дня інтелектуальних підвалин («школи») Такі просторікування про поетову неосвіченість не витримують критики. Бо «вже через два роки після викупу з кріпацтва 26-літнього Шевченка трактували як рівного собі у найвищих колах Петербурга, зокрема в інтелектуальних. Серед його нових знайомих бачимо поетів, художників, музик, митців сцени, журналістів, письменників, вчених-професорів, військових, бюрократів. Між ними чимало з титулованої аристократії» [11, с. 10]. Навряд чи хтось із них захотів би приятелювати з неуками. Знав він, усупереч твердженням Михайла Драгоманова, й новітні тенденції в світовій філософії й політичній економії, а також сучасні йому політичні рухи й революційні теорії, зокрема вчення соціалістів-утопістів Анрі Клода Сен-Сімона, Роберта Оуена й Шарля Фур'є, однак не вважав їх думки найвищим здобутком людського розуму, вартими будь-яких інтенцій.

Михайло Драгоманов має рацію хіба в тому, що Шевченко не потрапив під вплив жодного з названих авторів, їх образів, ідеологем, концепцій, теорій, світоглядних настанов тощо, і «видимих» слідів запозичень чи наслідування (окрім хіба народнопоетичних скарбів) у його творчості годі віднайти. Вона являє собою міцно злютований і гармонійно скомплікований монолітно-художній комплекс, складники якого можна виявити лише під час теоретичного дескрипцій. Це вдалося домогтися завдяки складним і невидимим для стороннього ока синтетично-аккумулятивним процесом у внутрішній суб'єктивності, внаслідок яких усі ті ідейно-концептуальні й художньо-естетичні «струмки», «течії», «потoki» органічно «переплавилися» у творчій природі, злилися

---

* «Врода ж, звісно, діло велике, як і «свій розум», та тільки й врода росте як слід, і «свій розум» іде, куди треба, коли їм помагає *спільний розум* найліпших людей часу в усьому образованому світі» [3, с. 354].

від могутнього подуву творчого духу в єдину систему світоглядних орієнтирів, структур і пріоритетів. А до окремих «елементів» її вдавався лише, що так скажу, за потребою, тобто відповідно до художньо-естетичних завдань.

Такий органічний світоглядно-творчий синтез став можливим завдяки існуванню в свідомості міцних «опор» у формі стійких засадничих засновків. І не суть важливо в цьому контексті, чи вважатимемо їх вродженими, чи набутими (скоріше за все, обидва рівні накладалися, зливалися воедино), а також те, які конкретно чинники їх структурували (залишу це для спеціальних досліджень), – сам факт їхнього існування забезпечив можливість формування такої природно-органічної і послідовної світоглядної і художньої парадигми.

Для Драгоманова це було всього-на-всього «нахапаною (з академічної лектури, з Біблії, «яку товк у дяка й яку підновили йому приятелі київські», з української минувшини, «Історії Русів» і т. ін. – *Р. П.*) наукою маляра», елементами якої щедро, але без будь-якої системи, абияк, поет аплікував свої твори. При цьому гамузом «наносив» і «безбожно переплутував» конфедератів, аполлонів, есеїв, колізеїв, ченчіїв тощо, «так мало знаючи й історію, й саму міфологію» [3, с. 354, 356]. Критик і думки не допускав, що красне письменство не вимагає систематичного викладу і логічного окреслення думок і почуттів, що воно має свою, художню логіку і свої форми стосунків з інтелектуальним «антуражем».

У якийсь момент Михайло Драгоманов у запереченнях концепції Шевченка як народного поета ніби відчув, що, як кажуть, передав куті меду і взявся поправляти власну думку, боуцімто в його творах немає «простих картин». Насправді вони трапляються, причому «іноді такі прості, що справді їх може розуміти найпростіший, неписьменний чоловік». Ними буквально переповнений увесь його чималий «неполітичний» літературно-мистецький доробок. Усе ж про ті твори «треба сказати, що вони вийшли простими більше ненароком, ніж нароком, більше через натуру поезії (яка все тягне до простого), ніж через школу поета, яка була всього менше проста», – одразу ж додає критик після такого визнання [3, с. 356]. А «школа», вихованцем якої був Тарас Шевченко і «родових плям» якої позбутися до кінця життя не зміг, мала в основі своїй творчий досвід «Жуковського, Козлова і т. ін.» і опиралася на романтичні принципи образотворення з їх «незвичайними», «сильними» героями і «винятковими» ситуаціями, що аж ніяк не сприяло «оновленню» літературних форм і «натуральному» письму. Тому навіть у творах почасти реалістичних, як-от: у «Катерині», «Гайдамаках», «Відьмі», навіть у «Наймичці» («найпростішій і найреальнішій із усіх його поем») багато мелодраматизму, а з-поміж мистецьких пріоритетів автор надавав перевагу алегорії, «протівній поезії» («Великий льох») і «темним словам» (здогадно – художній багатозначності й сугестивним чинникам естетичного впливу), як, наприклад, у поезії «Радуйся, ниво неполи-

тая...». А все тому, не втомлювався повторювати, що залишався байдужим до новітні віяння не те, що в європейському суспільно-політичному і літературно-художньому просторах, а навіть до російської «соціальної белетристики» першої половини 40-х років чи пізнішої «соціальної школи» (натуралізму і критичного реалізму), котрі, симпатизуючи принципам утопічного соціалізму Роберта Оуена, обґрунтовували характер, поведінку і спосіб буття людини соціологічними детермінантами («ґрунтом, на якому зростала, й тими порядками, при яких живе»), вдавалися до «звичайних», а отже типових «речей» (матеріалу, характерів, обставин); уже тим зображувана реальність «не тільки показувалась правдивішою, а ще більше вражала громаду, підбивала її проти порядків, а не проти незвичайних злочинців» [3, с. 357]. Нічого цього Тарас Шевченко не знав і «до думок натуральної й соціальної школи ніколи не вибивсь». Не допомогла й літературна критика, бо «своєї», передової, яка змогла б сягнути рівня Белінського, не було, а самого «неистового Виссаріона» ні сам поет, ні українці не поважали: одне, що «не підросли до нього» через свій історичний провінціалізм, а інше – сам він, «збитий московською казньонщиною й гегелівською державністю, не хотів знати “письменства провінціальної породи”» (там само). Тому й дійшло, що «часами аж жалко дивитись, як поет по-дитячому не вмів справитись із живими людьми й картинами дійсного життя (напр., в “Сотнику” або в “Сні”, хоч би картина царського двору, особливо в тім місці [...]), як цар “підходить до найстаршого ... та в пику” і т. д., або як “Ірод лиже в ліктора халяву та приносить пів динара, щоб випити” і т. ін.» [3, с. 358].

Коли читаєш отакі ось оцінки й характеристики Михайла Драгоманова, то складається враження, що університетський професор (та ще й начебто лідер цілого українофільського крила) не має елементарних уявлень про художню умовність, якщо дозволяє собі говорити про алегорію (а заодно й про інші художні засоби) як чужі поетичним артикуляціям, а барвисту, гротесково-поліфонічну сцену зі «Сну», яку Іван Франко невдовзі (1881) назве «картиною генерального мордобиття», котрою автор «змалював [...] безграничну сваволю царя, не зв'язану ніякими правилами, а найменше правилами здорового розуму» [19, с. 148], вважати кволою й жалюгідною з мистецького погляду. Про наукову аргументацію чи об'єктивність і згадувати не варто. Лише коли-не-коли відчуття того, що перебрав міру, стримує від нагнітання критичного пафосу, заставляє Драгоманова робити уточнення й корекції, пом'якшувати судження, але тоді він вступає найчастіше в суперечність із самим собою і зі своїми попередніми твердженнями, виявляє непослідовність у міркуваннях і доходить деколи до казусів і абсурду. Та це його, здається, мало турбує, і він лише с'як-так, лінькувато й нехотя, береться згладжувати крайнощі, випинаючи при цьому нові сентенції й «крилаті фрази».

Так, ніби спохватившись, що зайшов занадто далеко в запереченнях «натуральності» й правдоподібності багатьох Шевченкових малюнків (а на це вказує навіть кількість прикладів, покликаних обґрунтувати одне й інше положення), він виправляє себе (фігура епанортози) і навіть доходить до повної відмови від щойно висловленої думки (апофазії), обмежуючись пояснювально-рятивним «поминувши все те». Бо ж знайде таки читач (за його ж таки визнаннями) при бажанні – незалежно від його соціального положення, стану й рівня освіченості – і «найживіші картини щоденного життя» (багато сцен із «Наймички», «Садок вишневий коло хати...», «Тече вода з-під явора...»), і правдиві образи представників найрізноманітніших соціальних груп, станів і класів, і зображення багатьох суспільних структур з їх порядками, болячками, антагонізмами (власне людськими, соціальними, національними, «загальнонародними» і т. ін.), причому подані вони – від правди не втечеш – «найпростішим, найреальнішим способом». «То знов-таки подарунок природи поета, а трошки, звісно, й часу, од духа якого не міг уже втекти й наш поет, – та не з тієї школи, з якої він вийшов і з якої не вміли вивести його земляки його, громада, критика» [3, с. 358]. А трохи нижче цю ж думку вчений дублює: «Ті перли, які дав нам Шевченко як поет, він дав нам сам од себе, більш наперекір своїй школі й своїм письменним землякам, ніж дякуючи їм» (там само). Така ітерація, гадаю, не випадкова. До твердження про джерела низького освітнього і загалом культурного рівня (відсутність належної «школи») Тараса Шевченка в українській громаді й українофільському русі Михайло Драгоманов повертався, як можна було переконатися – і така тенденція зберігатиметься й надалі, – неодноразово: то за принципом редуплікації, то синонімічної варіації, то в ще інший спосіб.

У стилістиці є група фігур, які називають ітеративними, або плеонастичними: повторення в певній позиції слова або звороту. Гадаю, що в студії «Шевченко, українофіли і соціалізм» за бажання можна знайти чи не всі з-поміж тих (а це понад два десятки), які виділяє Ігор Качуровський. Саме вони – як стилістичний прийом чи композиційний принцип – домінують у структуруванні цього науково-публіцистичного тексту. На думку фахівців, вони є «засобом підвищення ступеня важливості» [15, с. 38]. Та в Михайла Драгоманова, далєбі, значущість фігур повторення перевершує практичні й стилістичні потреби. Тут навіч міфологічна «стихія повторюваності» (Михайло Стеблін-Каменський). Якщо на позір вони справляють враження засобу архаїчної рефлексії, то логічно в тій-таки «стихії» шукати підспудні мотиви їхнього призначення. У міфології, як відомо, сутність предмета чи явища заміщена його прецедентом, тобто їх творенням (походженням). Таким «поверненням до Начал», себто до основ, вихідних положень і принципів, своєї культурологічної і суспільно-політичної парадигматики і, відповідно,

сугеруванням цих «священних сутностей» слід вважати й ограничені авторські «технічні» преференції.

Одна з корінних – про обопільний зв'язок і діалектичну залежність між Тарасом Шевченком та українофільством. Її автор інспірує постійно й без угаву, причому щоразу з іншими, часом навіть протилежними акцентами, але найчастіше протиставляє ці дві величини. Задля цього раз ганить автора «Кобзаря», підкреслюючи його негативні впливи, і покладає вину за невтішний стан справ у таборі національної еліти на нього, а в іншому місці – навпаки. Переважав другий із названих радіус розгортання. Своєрідною його квінтесентенцією звучить твердження, буцімто «Тарас Шевченко був золотом, яке не було оброблено як слід» не так навіть «через саму нещасливу особисту долю та ворогів», а «далеко більше дякуючи “своїм” приятелям» [3, с. 402]. Не втомлювався повторювати, що він, попросту кажучи, не міг у принципі бути іншим, бо таким його зробили особливості того ґрунту й товариства, «на якому й з яким мусив жити й працювати» [3, с. 387–388; пор. с. 383]. Такі судження наскрізно пронизують текст і набувають значення лейтмотивних. Сюжет про збайдужіння земляків до свого Кобзаря, дистанціювання ба навіть відречення в певному сенсі від нього, коли потрапив на заслання, займає чи не найбільше місця з-поміж «набору» конкретних елементів, що структурують цей смислообраз [3, с. 388–393]. Подібно, на думку критика, виглядала справа і в інші періоди поетового життя, тільки тоді в їх словах і діях було більше фальші, облуди й лицемірства, спричинених «модю» на Шевченка в суспільстві. А справжніх, живих почуттів, які б єднали, скріплювали особисті й громадські стосунки і в такий спосіб сприяли росту й зміцненню один одного, мовляв, не було ніколи. Отож «Шевченкові трохи не цілий вік довелось жити без громадської поради [...]» [3, с. 390].

Окрім прямих вказівок на існування внутрішньої колізії між Кобзарем та українською громадою істотну, а може, навіть домінуючу роль у науково-публіцистичному дискурсі Михайла Драгоманова відіграють також логічні висновки й умовиводи. Значно збільшується їх вага у висвітленні зворотного напрямку впливово-активних «хвиль». Багатьма своїми твердженнями й аргументами автор підводить читача до тези про сумні перспективи ідейно-політичного руху, що засадничо опирається на Шевченкові думки й художні експресії. Ця, умовно кажучи, підводна течія пробивається з усієї текстури і, здається, ось-ось стане очевидною, набуде дефінітивного визначення й теоретично-дискурсивного (ба більше – програмового) вираження. Певна річ, що в публічному виступі не міг бути наскільки одвертим, як, приміром, у приватному спілкуванні чи листуванні з друзями, родичами, однодумцями. Але з підтексту проглядає гнівна інвектива, подібна до тієї, яку оприлюднив щодо Івана Франка в одній зі своїх епістол: «О Рутенія! Довго ти ще житимеш, коли такі радикали, як Франко, так багато тебе в собі носять!» [9, VII, 20).

Натомість за принципом епаноду він у теоретично-дискурсивній формі експлікує в третьому розділі ідеологему «хиб» української громади. Зводив їх до трьох головних пунктів, два з яких вважав «базисними», а третій – «надбудовним». З-поміж основоположних називав насамперед нестачу «широкої науки про світ і людей» й відсутність «впорядкованої спілки (організації) не тільки між купами українолюбців і народолубців по всій Україні, а й між членами одної якої купки з докладним поділом праці» [3, с. 402–403]. Це призвело до боязні «сміливого, вільного вчинку (ініціативи) й сили продержати свою дорогу через усі перешкоди, які безпремінно мусило спіткати українство, та ще й прихильне мужицтву, і які всі його прихильники мусили наперед знати, приносячи “не мир, но меч” у теперішні державні й громадські порядки, що давлять Україну й її мужицтво». Наслідки такої постави сумні ба навіть песимістичні: не один лише Тарас Шевченко, а все свідоме українство не змогли домогтися своєю працею того, чого бажали й «привернути до себе всі найліпші сили своєї країни, найширші голови, найгарячіші серця, найосвітніші розуми, яких велика частина розбрелась по чужих кутках, де вони вбачили більше європейства, спільності й вільного вчинку і куди вони понесли й ті добрі зерна, які в них закинуто, та не змогли випестити українство» [3, с. 403].

Роман Задеснянський припускав, що це було зроблено, аби приховати сліди своєї «виразної *ворожості*» до Шевченка (с. 15). Не перечу, що такий мотив присутній у міркуваннях Михайла Драгоманова. Та це був лише один із, що так скажу, його тактичних маневрів і, як на мене, не головний. Особистісні чинники відігравали важливу роль у дієзисі автора «Чудацьких думок про українську національну справу», та все-таки не вони були визначальними. Гадаю, що такий хід мав «вище» (власне – ідеологічне) призначення і вже сам собою формував засадничо-субстантивну «матерію» задуму. Конкретніше кажучи, таким чином мав на меті водночас знешкодити й свого візаві – українофільство. Ідейний наратив у нього розгортається принаймні трьома напрямками. І цю триєдину скерованість передає сама вже назва праці: «Шевченка, українофіли і соціалізм». Два перші її «складники» втілюють, згідно його настанов, відсталість, консерватизм і ретроградство, тоді як третій – прогрес і поступ. Із перших сторінок тексту, а власне – з підтексту, проглядає «крамольна» думка, що неактуальним для сучасної йому історико-політичної епохи є не лише Тарас Шевченко, а й українофільство як свідомо-національний елемент громадського життя й український рух загалом.

Тому й у процесі викладу витримано зазначений «порядок». Прихована думка про внутрішню несумісність, існування глибокої прірви й духовної колізії поряд із їх взаємозумовленістю (така ось своєрідна єдність і боротьба протилежностей), між двома «чоловими» національними організаціями, формує, таким чином, серцевину логічно-кон-

цептуальних ходів і рішень Михайла Драгоманова, спрямованих у підсумку на те, аби бодай порушити міцність і монолітність українського національно-визвольного руху, заперечити в ньому спадкоємність традиції і в такий спосіб підірвати самі його устої.

Інше «жало» поверхнево-аналітичних, а властиво – ідеологічних, інвектив Михайла Драгоманова, як можна зрозуміти, було спрямоване на те, аби понизити національний та історико-літературний статус поета безперервними претензіями до художньої якості його творчого набутку. Покликаючись, скажімо, на думку скульптора Михайла Микешина й мистецтвознавця Адріана Прахова про новаторські пошуки Тараса Шевченка в галузі образотворчого мистецтва і намагання його «перейти од бюлловсько-академічного класицизму до натурального й рідного йому реалізму», Драгоманов тлумачить це свідчення по-своєму і в іронічно-глумливому тоні: остаточно зробити це, мовляв, не вдалося, а «довелось іноді тільки перемішати класицизм із реалізмом на спосіб “французького с нижегородским”» [3, с. 356]. Така ж картина нібито мала місце і в красному письменстві: «вивчивсь писати на Жуковському та на Міцкевичеві», позбутись романтичних оков не зміг до останніх своїх днів. Наслідок – очевидний для автора: механічна суміш «французького с нижегородским». Підтвердження цьому, на його думку, можуть слугувати «Неофіти», що завжди викликали в Драгоманова дражливу реакцію й неприховану ненависть. «Ни понять вполне свою тему, ни построят пьесы, ни очистят подробности так, чтобы сор от зерна отпал – не хватает у него уменья и вкуса. Да верно последнего у него и не было много. [...] Вот хотя бы и “Неофіти” – какая местами шаблонная пошлость и какая мазня и суздальщина», – не добирав слів у листі до сестри Олени Пчілки від 26 грудня 1885 року [цит. за кн. 5, с. 18–19].

Парадокс же в тому, що проблем поетики Тараса Шевченка (а це єдино можливий спосіб досягнути завдання художньої якості) він, скажемо прямо, ніколи й ніде не торкався. Воно й зрозуміло, адже такий аналіз звів би нанівець або навіть вщерть зруйнував всі оті його химерні теоретичні конструкції, концептуальні мудрування й ідеологічні засновки. Отож обмежувався загальними заувагами й сентенціями, а властиво – принагідно кидав у той бік гостро-дотепні шпичаки й дошкульно-глумливі репліки. Характеристичний його вислів щодо «противуцарських стихів Шевченка» останніх років життя (мова насамперед про «Царів»): вони, «*мимоходом кажучи* (курсив мій. – Р. П.), слабенькі по своїй роботі й нерівній манері» [3, с. 369].

Трохи довше застановляється Михайло Драгоманов над питанням власне художньої сутності Кобзаря наприкінці другого розділу (чотири сторінки з більше ніж ста за цитованим виданням). Цілком слушно зауваживши, що Тараса Шевченка необхідно оцінювати перш за все як поета і саме з цього погляду дивитись на його суспільну значущість, він знову-таки переводить мову в звичне для себе річище: «недостача сьо-

гочасної європейської праці й науки на нашій Україні» в ті часи, мовляв, не дозволила йому стати понад «найбільш освіченими земляками своїми» і задовольнити їх естетичні смаки й потреби, через що ті вимушені шукати відповідну мистецьку продукцію «по чужих хатах» [3, с. 395–396]. Хоча всі підстави для цього були: мав непересічні літературно-творчі здібності, що визначали силу й оригінальність художнього бачення, і «великий розум, щоб самому зрозуміти найголовніші боки життя людського [...]». А ще доля визначила йому народитися серед мужицтва, «найбільшої частини громад людських», в українському «варіанті» якого нестерпні соціальні умови життя не спопелили до останку свободолюбні бажання і в якому живі ще були спомини про самостійне («вільне») порядкування.

Завдячуючи цим прикметам, «справді велика купа картин, змальованих Шевченком, і навіть чимала купа думок, сказаних їм, дуже близько потрапляє в розум і серце людей, які задумуються над найголовнішими справами життя громадського, які нам вказує й саме життя, й наука наших часів, і, між іншим, і новіший соціалізм» [3, с. 396]. Із цього погляду виділяв насамперед поеми й ліричні мініатюри, в яких майже зовсім не відчувається авторська присутність і поет «говорить про життя людське картинами» («Катерина», «Наймичка» і т. ін.). Вони прості й доступні для народного сприйняття, а тому мають більшу популярність. Звісно, що їх важко назвати соціалістичними чи революційними, та однак вважав їх «дуже корисними для збудження тих думок, які ведуть людей до того, до чого мусять довести їх усі еволюції і революції, які помагають бути тим, чим мусить бути всякий, і революціонер більш інших, – добрим і чесним чоловіком» [3, с. 399]. Натомість «нецензурні» речі в Тараса Шевченка, завперше його політичні поеми й вірші, грішать, на переконання критика, багатьма компонентами. Насамперед вважав їх «дуже не обробленими» й «розтріпаними» (особливо вирізняв щодо цього «Сон» і «Послання до земляків»). Головні причини цього бачив у недостатньому шліфуванні поетом своїх писань, а також у відсутності добротних взірців «артистичної роботи» інших авторів. Причому чим далі (а власне – починаючи від «Гайдамаків») ця сумна закономірність буцімто стає щоразу помітнішою, із чого напрашується висновок про Шевченкову недбалість, легковаження зі словом і переоцінку своїх творчих можливостей (мовляв: для неосвічених земляків «і таке збрече» від «українського Пушкіна»). Додалася також «звичка українських письменників жартувати, прикидуватись дурником, неучком», наслідком чого в Кобзаря стали, згідно його уявлень, недоречні кпини, «перескоки од речі до речі», зокрема від сліз до сміху, поєднання різних чи навіть несумісних способів розмови тощо.

Словом, куди не глянь, усюди впадає в око «нерівність» форми, відсутність цільного й органічного викладу. «Коли ж до нестаранної обробки, та нерівності, та манірності, жарту примажеться ще й цинізм і

перемішування старовини з новиною (напр., Біблії з петербуржчиною), то іноді виходять у Шевченка речі, які просто противно читати всякому чоловікові й з літературним образуванням, і з простим смаком», що догледів критик у «протицарських» творах поета, писаних у 1860 році: поезії «І Архімед, і Галілей...», «Саулі», «Царях», а також у «Неофітах» [3, с. 397]. Сказане про «необробленість» стосується також «речей і думок» у «Кобзарі». Неприємно вражали Михайла Драгоманова тут передусім численні помилки супроти наукової правди, зокрема історичної. Скажімо, в «Саулі» йдеться про те, як «завелись царі»: жили собі не знаючи горя чи гноблення вільні пастухи, «аж ось лихий царя несе / З законами, з мечем, з катами, / З князями, темними рабами». Хіба можна це «признати правдою»?.. Та ніколи! Як і важко погодитися із зображенням «небувалого Риму за Нерона» в «Неофітах». «В других же творах Шевченка думки нові, широкі, вільні перемішані з особистими або кружковими забобонами, або з думками зовсім старими», – продовжує Драгоманов перелік художніх недоліків у поета [3, с. 398].

Отож коли читаємо в «Великому льохові» після звинувачень російських правителів за запровадження в Україні кріпацтва й розпродажі українських степів всіляким панам і підпанкам розпачливе «Дніпро, брат мій, висихає, / Мене покидає», то виникає природне запитання: яка ж у цьому вина московських царів?.. А благальні слова з Шевченкової молитви для «чистих серцем» «Коло їх / Постав ти ангели свої, / Щоб чистоту їх соблюли^{*}» спричинили в реципієнта-критика справжнісінький вибух із риторичних питань та окликів: «Що то за *ангели*? Навіщо ті ангели?!! Що з ними робити людям, які хочуть “сім’ї нової, розумного життя”». «І так майже на кожному ступню натикаєшся на нерівність, на невпорядкованість думок Шевченка про віру, державу, громаду, про породи людські і т. д.» – завершує він розмову про змістово-формальні «спотикання» поета [3, с. 397].

Тому «пускати в народ» їх не бажано та й недоцільно, бо вони заважкі для читацької свідомості й можуть призвести до формування «неправильних», фальшивих уявлень – хіба що з ґрунтовними коментарями й виправленнями фактичних помилок. А оскільки будь-які примітки й покажчики «мало вчені люди» вважають зайвим баластом у книзі, то доречніше буде вибирати з таких творів «найліпші, найпростіше писані й найясніші по думках шматки та вставляти їх у оповідання, які науковим способом навчатимуть про історію України, про державні й громадські порядки й т. ін.». Вони «пречудові і розумом, і мовою, і сміхом, і силою картини, і до того простотою своєю», отож цілком знадобляться на розумовий пожиток для «простих людей». «Та тільки й вони

---

* Принагідно зауважу, що цитує Шевченкові тексти Михайло Драгоманов некоректно, вносячи свої «поправки» у зміст і міняючи подеколи розділові знаки (пор. хоча б цитовані на с. 398 фрагменти).

не дають нам уважати Шевченка тим, за що його хочуть уважати: за чоловіка зовсім *нових думок*, навіть і для тих часів, коли він їх писав, а показують тільки, чим би він міг стати в іншому товаристві, яке б справді дало йому *нову європейську науку!*», – без такого загального висновку, який іноді суперечить попереднім судженням, науково-публіцистичний наратив Михайла Драгоманова був би неповним і втратив би свій сенс [3, с. 399].

Як видно, він звертає увагу, вважаючи їх художніми незугарностями, поналіплюваними, як кажуть, ні в лад ні в склад, переважно на ті способи і прийоми «техніки поетичної», які ґрунтуються, за Франком, на «силоміць щеплених асоціаціях». Він (Іван Франко) зараховував їх до мистецького активу і доводив, що «поет навмисне завдає труднощі нашій уяві, щоби розбурхати її, викликати в душі те саме занепокоєння, напруження, ту саму непевність та тривогу, яка змальована в його віршах» [16, с. 67]. Пізніші дослідження підтвердили правомірність таких інтерпретацій. Зокрема, згідно з висновками Льва Виготського, психологічні механізми виникнення естетичного враження базуються саме на таких «перескоках», «недоладних перемішуваннях», «розхристаностях» художньої думки, що визначають внутрішньо суперечливі чуттєві потоки, розгортання й зіткнення яких призводить до «знищення змісту формою» і до виникнення в такий спосіб мистецького ефекту [див.: 2].

Особливу лютість і ненависть, що супроводжувалась б глумливо-саркастичними коментарями, викликало в Михайла Драгоманова «Посланіє до земляків». Здавалося б, причина зрозуміла. Адже цей твір став «синтезою Шевченкових думок про визволення України, *живою програмою для мертвих, живих і ненароджених земляків в Україні і не в Україні*, програма національно-культурна, соціальна і політична, в якій зовсім виразно зазначена мета, політичний ідеал, означені зовсім певні завдання і подані засоби для здійснення ідеалу. Це *правдивий національний заповіт Шевченка*» [13, с. 279]. До цієї характеристики годилося б додати, правда, що означення «зовсім виразно» стосується художнього інструментарію: наскільки він дозволяє «дати» політичну програму і «обов'язковий набір» її складників.

Та не лише це, вочевидь, викликало лютість і шквальні атаки. Як можна зрозуміти, збудником негативних емоцій і роздратування був насамперед оцей ось фрагмент про «німецьку» мудрість:

*Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узлуватий,*

*А більш нікого!..» «Добра, брате,
Що ж ти такеє?»
«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм».*

У «Чудацьких думках про українську національну справу» Михайло Драгоманов ставив такі Шевченкові оскарження в один ряд із виступами російських соціалістів-революціонерів бакунінського типу проти нікчемності «буржуазних наук», які підтримав багато-хто з тамтешніх народників. «Подібна ж зневага до “науки узлуватого німця”, котрій протиставлялась “своя мудрість”, продиктувала Шевченкові звісні уступи в його “Посланії”, істинно групі, і вони, власне, через свою глупоту, котра освящає лінивість нашого мізку, так само стали популярні, як і заклики Бакуніна проти буржуазних наук і шкіл», – писав він, переплутавши і хронологію, і спонуки таких апеляцій, і смислові акценти [3, с. 501]. Мотивація ж такого ставлення і таких бурхливих реакцій, на мій погляд, була подвійна чи навіть потрійна. У поемі Тарас Шевченко, сказати б, «посягнув» на європейську мудрість («школу») – святая святих Драгоманівського світоглядного «кола». І не суть важливо, чи цей слова «німець» поет уживав тут у прямому, чи переносному («чужий», «чужинець») значенні, як припускав Степан Смаль-Стоцький [13, с. 282–283].

Та схоже, що за цим поверхнево-видимим інтерпретаційним шаром стоять більш глибокі й присутні пояснення. Річ у тому, що, починаючи з часів Петра I, у Росії дедалі більшої ваги набуває «західний» центр впливу. Німецький одяг, звичаї, порядки, культурні норми стають «своїми» не лише при дворі, а й у суспільстві. Ба більше – державну ідеологію визначає «куций німець узлуватий». Його роль у формуванні російської імперсько-бюрократичної й національної ідентичностей стає визначальною. Відтак поняття «німець» у Тараса Шевченка є синонімом офіційної позиції, а прислухатися до його настанов і підкорятися їм означає законопослушність, хід у фарватері офіційних (російських національно-державних) критеріїв і прерогатив, розчинення власного й національного «я» у великодержавно-шовіністичному «котлі» («І ми – не ми, і я – не я!»).

Михайло Драгоманов не міг не розуміти природу і сутність «німецьких» акцентів Кобзаря. Адже він як історик був свідомим того, що «централістична система політично-адміністративна» в Російській імперії сформувалася «під видимим (варто уточнити: визначальним. – Р. П.) впливом німців» [3, с. 533]. Така вразливість і така поведінкова стереотипність властиві політично заангажованим або ж особисто «зачепленим» людям. Отож такі «значущі» рецепції свідчать, що він правильно зрозумів сенс і скерованість тих викривальних глумливо-іронічних інвектив поета. Інакше кажучи, їх об'єктом і адресатом був значною мірою і він сам, належачи до когорти «ненароджених земляків». І не лише тому, що беззастережно перейняв сформований «німцем» громадсько-

політичний порядок і систему ціннісних орієнтирів, а й своїми протестантсько-реформаторськими симпатіями й войовничим атеїзмом («Нема ні пекла, ані раю, / Немає й Бога, тільки я! / Та куций німець узлуватий, / А більш нікого!..»).

Утім, таке ставлення Михайла Драгоманова до Кобзаря закономірне й передбачуване. Воно логічно випливає з його тактичних схем, світоглядних та психологічних настанов і стовідсотково вписується в систему його поведінкових стереотипів і в загальний контекст оцінок та характеристик провідних діячів українського руху (Володимира Антоновича, Володимира Барвінського, Бориса Грінченка, Олександра Кониського, Івана Нечуя-Левицького, Омеляна Огоновського, Михайла Старицького, Івана Франка та ін.). Найповніше вони подані в таких, сказати б, класичних пасквілях на українофільство, як «Чудацькі думки про українську національну справу» й «Листи на Наддніпрянську Україну». Про реакцію свідомого українства на першу з названих праць сповіщав свого принципала Михайло Павлик у листі від 21 листопада 1891 року: «Вчора ми з Франком зайшли до Михальчука, що вернувся з Гляйхенбергу (Східні Альпи). Вам [Михальчук] не писав через те, що лютий на Ваші “Чудацькі думки”. Головно, каже, не видно, на який кінець вони писані, писані про все газетним способом, вилаяно українських писателів перед широкою публікою, яка з того може винести тільки: які вони сучі сини» [9, IV, с. 234]. У листуванні з друзями, кривляками й однодумцями такі характеристики набагато різкіші й брутальніші. Тут не місце детальніше зупинитись на цьому питанні. Зауважу лише, що багатий матеріал щодо нього можна знайти, зокрема, в праці Михайла Мухина «Драгоманов без маски». А висновок ученого логічний і випливає з наведених ним свідчень: «Це [була] колосальна спроба захисту й уґрунтування московських авторитетів в Україні та безоглядне нищення всякої можливості утворити український авторитет, авторитет українського незалежного від московських богів національного світогляду» [7, с. 158].

Наслідки ж таких «поученій» та ідейних інстиляцій теж не важко було передбачити, і вони порівняно рано почали даватися взнаки: порушення єдності в рядах національної еліти, схиляння молоді на бік радикальніших і начебто більш поступових сил, поклоніння їй «московським богам». Отой момент перелому і схиляння чаші терезів на бік драгоманівців став помітним уже десь на початку 1890-х років; його вдало відтворено в спогадах професора Аполлінарія Маршинського, котрий, власне, констатує, що чинником, який «відпихав нас ще далше від тих людей, до яких ми ще недавно з довір'ям горнулись і які щасливо донесли нас на своїх руках до того дня, коли ми в своїй свідомості вже стали на власні ноги, це було поглиблення того порізнення, що зайшло між Драгомановим і киянами. Появилися “Чудацькі думки” Драгоманова. Вони підогріли нашу опозиційність та далеко, наче на азарт, підстобнули [...]. Все кругом того в київському житті завертілось якимсь ска-

женим шабашом відьм і відбилось гостро на душі: ламало й нівечило все те, чим досі жилось і в що вірилось. Перестати шанувати своїх попередніх друзів-учителів я не міг, навіть більше: до декого тягнуло серце. А разом з тим давній пієтет до них розвіявся. Серед товаришів не відчувалось єдності» (Маршинський А. Поїздка в Галичину в 1889 році // Альманах-календар «Дніпро» на 1924 рік. – Львів. – С. 100; [за ст.: 7, 1960, №2, с. 164].

Цікаво, що з особливим пієтетом і, сказати б, побожністю покликається на Михайла Драгоманова як на безсумнівний авторитет й істину в останній інстанції російський цензор і автор українофобських памфлетів Сергій Щоголев («Украинское движение и современный южнорусский сепаратизм». – К.: Типографія И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1912; «Современное украинство: Его происхождение, рост и задачи. – К., 1914»). До його тверджень і висновків він вдається переважно тоді, коли не вистачає власних аргументів і полемічного запалу в оцінках або ж характеристиках явищ української історії чи національно-визвольних змагань. Зокрема ж щодо Тараса Шевченка він беззастережно переймає й інтерпретаційну стратегію, і пристрасну риторіку, й окремі положення. Услід за Драгомановим він повторює нісенітницю, буцімто поет не мав бажання творити якусь окрему національну літературу, буцімто творчі наміри його «залишилися вищі від їх виконання», а порівняно з Пушкіним і Лермонтовим він виглядав дилетантом і неотесаним мужиком у літературі, – словом, «матеріал на великого поета» [20, с. 41–42]. Певна річ, що це не може бути абсолютним показником значущості ідей Михайла Драгоманова в суспільно-політичному житті другої половини ХІХ століття, але таке «колінопреклоніння» й ідеологічні «поклони» ворога свідомого українства багато про що говорять.

У такій негації й надмірно критичному пафосі щодо Тараса Шевченка присутній ще й особистий чинник. Для більшості писань Михайла Драгоманова характерна «замаскована» під наукову об'єктивність авторська позиція*. Вона була продиктована потребою якомога глибше вкоренити в суспільну свідомість ідеї свого ідеологічного та громадсько-політичного «кодексів» і свого мало не месіанського призначення. Та був внутрішньо-психологічний мотив такої публіцистичної практики. «При всьому його стремлінні завжди бути в перших ролях, що в нього зручно маскується хохлацькою простотою й начебто філософським об'єктивізмом, ціле його життя – ряд невдач. Ніде не пощастило йому зайняти бажане місце: ні в історичній літературі, ні в українофільстві, ні, нарешті, в російському політичному лібералізмі. Природно, що крізь філософську софічну безсторонність усе більше проривалось, що ми вже

---

* Окрім позірною об'єктивно-наукового становища, свою тенденційність приховував також за «барвами суто невинними, нешкідливими, в висловах не менш суто академічних» [8, 162, кн. VI, с. 613].

давно помічали, роздратоване відношення до всього, що розвивається без його участі і впливу», – свідчив із тюрми 10 травня 1882 року відомий революціонер-народник Яків Стефанович (Група «Освобождение труда»: Сб. – М.–Л., 1926. – Кн. 4. – С. 155; цит. за ст.: [7, 1960, №2, с. 159]).

На словах Михайло Драгоманов категорично заперечував ідеї пророка й пророцтва як поетичні формули, не придатні до новітніх громадсько-політичних реалій. Об'єктивно виважене порівняльно-історичне дослідження здатне, повчав він із менторською зверхністю, перекопати, що «дійсно пророків, “всцельх выразителей народа” і навіть для одного “часу” ніколи й не було. Таке дослідження розбиває ідоли, святі моці, та зате дає тільки правдивий погляд на померших пророків, а ще й міцну нитку, щоб провести нас у будуче слідом не за особою з усіма її часовими й особистими одмінами й хибами, а за думкою» [3, с. 342]. А поза тим, з-поза витіюватого хитросплетіння думок і комбінацій, з-поза звичних ідеологічних матриць й інтенцій проглядає зачасний «нерв» аналітичного дискурсу вченого-публіциста: він не просто намагається повалити Тараса Шевченка з визначеного йому Провидінням, власною долею й українською нацією постаменту, а й «пропонує» себе на роль новітнього пророка, спроможного єдино правильно передбачити історичну логіку й закономірності, напоумити народ і ошчасливити його священними скрижалями. Що ж, значною мірою це йому вдалося. Принаймні таке враження він справляв на своїх прибічників і адорантів. Виступаючи «з обороною» на судовому процесі в справі «Барабаша–Котурницького» Остап Терлецький між іншим сказав таке: «Щоби двома словами схарактеризувати становисько Драгоманова між Русинами, скажу, що те, чим був для послідньої генерації малоруської Шевченко, для теперішньої генерації, отже і для нас, є Драгоманов» [Цит. за ст.: 14, с. 109]. Сумно лише від того, що виховані на його ідеалах провідники привели до трагедії української національної революції.

Надруковані Драгомановим пізніше шевченкознавчі праці мало чим відрізняються в ідейно-концептуальному плані від засадничої. І хоча Іван Романченко стверджує, що «наприкінці 80-х років критик повернувся до цього свого надто категоричного, хибного твердження (про «Кобзар» як «перейдений етап». – *Р. П.*) і зрікся його, підкреслюючи водночас величезну цінність творчості Шевченка не тільки для його сучасників, а й для наступних поколінь» [12, с. 23], догледіти тих змін, правду кажучи, важкувато. Звісно, що він не повторював щоразу ті самі думки й сентенції, отожд стовідсоткових збігів виявити годі. Дещо пом'якшував він, бувало, й тон науково-публіцистичної оповіді. Певні «вирівнювання» й корекції були просто неминучі. Бо, погодьмося, надто вже дражливо й провокативно звучать деякі положення й судження, отожд утримувати такий крен, повністю заперечуючи актуальності художнього слова Кобзаря для національно-визвольного руху, виглядало б

науковим самогубством. Та й громадсько-політична тактика Михайла Драгоманова не була закостеніло-сталою, а зазнавала поправок і змін. Хоча, як на мене, всі ті незначні перекодування смислів і розходження з «генеральною лінією» були зумовлені не так зміною поглядів на Шевченка і на його творчу спадщину, як кон'юнктурою і потребами, що так скажу, читацького ринку, а також тими завданнями, які в кожному конкретному випадку брався вирішувати.

Пошлюся на один лише приклад. Опублікована в «Народі» (1893. – №№ 10–11, 15) розгорнута рецензія на підготовлене Товариством імені Шевченка у Львові двотомне видання «Кобзаря» присвячене більше міркуванням про нього, ніж характеристиці поета. Усе ж і постать автора не обійдена увагою. Зокрема, із критичних нотацій рецензента випливає, що «прямим обов'язком» Омеляна Огоновського як упорядника й інтерпретатора Шевченкових творів була мала стати «характеристика поета як морального індивідуума і його відносини до своєї сучасної громади» [4, 2, с. 414]. Однак науково-об'єктивного аналізу не вийшло: завадили духовний сан, низький інтелектуальний рівень автора біографічного нарису і його партійні забобони та упередження супроти поета. Відтак заходи Огоновського показалися критикові «апологічними та полемічними», а науковий портрет Тараса Шевченка вийшов «занадто богомазний» і «поверховний». Цей висновок Михайло Драгоманов виводив із того, що біограф уникає розмови про деякі «несимпатичні точки» в житті поета, зокрема про його спроби одружитися на старості літ і про поведження з дівчатами, які йому відмовляли. «Цілковитою мовчанкою» обійшов Омелян Огоновський також «те, що Шевченко і в останні роки життя, коли був серед людей далеко не “мочемордних”, все-таки пив не в міру і тим прискорив свою смерть» [4, 2, с. 414–415]. Михайлові Драгоманову це видалося «дивненьким» і дало підставу для глуму й заперечення вартості всього видання. Таким ось, за задумом критика, мав бути «головний обов'язок характеристики» Тараса Шевченка як художнього феномена і національного генія.

Тенденційності й спроб дискредитації Шевченкового імені важко було приховати чи втаїти. Тому навіть ідейні соратники й послідовники Михайла Драгоманова змушені були публічно визнати свою незгоду з багатьма його судженнями, оцінками й характеристиками. Зокрема, один із перших (хоча й запізнілих) рецензентів праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» Анатолій Луначарський щиро зізнався: «Я люблю Гюго [...]. Я дуже поважаю Міцкевича. А проте не треба багато відваги, щоб сказати, що Шевченко, як вільний поет, як поет волі, не стоїть ні на ступінь нижче» [цит. за ст.: 12, с. 26]. Погоджуючись із таким твердженням, представник советської наукової думки Іван Романченко водночас вказав шлях, яким відбувалося «відбілювання» Драгоманова, модернізація й канонізація його інтерпретаційної стратегії, припасування її

до комуно-соціалістичної міфології. «Безперечно, Драгоманов у своїй праці не висвітлив усієї величі Шевченка і створеного ним уже хоч би з тієї очевидної причини, що тодішнє шевченкознавство мало в своєму розпорядженні надто обмежені відомості про творче, громадське і особисте життя поета. Довіряючись послуговуючись неточними, а іноді й зовсім неправильними даними, Драгоманов у ряді випадків навіть дещо потьмарив образ Шевченка, чим, ясна річ, певною мірою знизив цінність своєї праці. Наступні покоління дослідників життя й творчості великого Кобзаря такі неточності усунули, а неправильні твердження й факти рішуче відкинули», – писав він [12, с. 26].

Отож, до активу шевченкознавчих проєкцій Михайла Драгоманова можна зарахувати хіба спроби (правда, більше на рівні загальнотеретичних заяв і декорацій) поставити вивчення творчої особистості Тараса Шевченка та його художньої спадщини на наукову основу. Але світоглядні упередження і широкий, власне – ідеологічний і суспільнополітичний, «закрій» дослідження, за якого поет ставав допоміжним елементом чи засобом власних теоретично-програмових рішень і тактичних задумів, зіграли свою невдячну роль і звели майже нанівець усі ті зусилля й позитивні зрушення. Тому актуальною залишається оцінка, яку свого часу дав праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» Іван Франко, котрий писав, що її поява знаменувала собою «упадок того безтямного та містичного культу Шевченка і рівночасно змагання до критичного студювання його письменницької спадщини» [18, с. X]. На жаль, устояти на такій більше віртуальній, ніж реальній позиції й довести такі «змагання» до логічного завершення не зміг, хоча передумови для того були. «Драгоманов був тонким аналітиком, людиною, яка вміла по-науковому важити факти. За своїми кваліфікаціями він був цілком підготовлений до того, щоб покласти перші підвалини для наукового шевченкознавства», – зауважує Юрій Бойко [1, с. 68]. А не зробив він цього, як на мене, тому, що й не прагнув осягнути наукову істину, а переслідував інші цілі.

Тому й сталося, що, виступаючи настановчо проти тенденційних й політично заангажованих інтерпретацій Кобзаря як поета і як «громадського чоловіка», він дійшов у підсумку до того-таки «крутіння Шевченка». Його ідеологічний кіч являє собою типовий, а може навіть – взірцевий приклад такого типу праць – з неодмінними для них криво-гумаченнями й інсинуаціями. Ба більше – Михайло Драгоманов звів у систему й «узаконив» такий підхід, запропонував своєрідне його кліше чи матрицю. Щоправда, в такому вигляді, як це було експліковано, вони не могли слугувати праобразом подальших студій. Довелося їх модернізувати й ретушувати, що й узялися невдовзі робити його соратники й адератори, не називаючи здебільшого «першооснови».

Література

1. Бойко Ю. М. П. Драгоманов, його світогляд і соціально-політичні погляди // Бойко Ю. Вибране / Юрій Бойко. – Т. III. – Мюнхен, 1981. – С. 62-72.
2. Выготский Л. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1987.
3. Драгоманов М. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991.
4. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. / М. П. Драгоманов; Упорядкування і примітки І. С. Романченка. – К.: Наукова думка, 1970.
5. Задеснянський Р. Апостол української національної революції: видання четверте / Р. Задеснянський – Мюнхен: Українська критична думка, 1969.
6. З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним / Подав Д. І. Абрамович // Україна: Науковий двомісячник українознавства / Під редакцією акад. Михайла Грушевського. – К.: Державне видавництво України. – 1927. – Кн. 4. – С. 123-151.
7. Мухин М. Більше світла! / М. Мухин // Визвольний шлях. – 1959. – № X. – С. 1181-1188; № XI. – С. 1298-1304; № XII. – С. 1419-1426; 1960. – № I. – С. 107-113; № II. – С. 157-167; № III. – С. 281-290; № IV. – С. 395-402; № V. – С. 501-510; № VI. – С. 625-632.
8. Мухин М. Драгоманов без маски / М. Мухин // Визвольний шлях. – 1962. – Кн. 2. – С. 151-160; Кн.3. – С. 268-273; Кн. IV–V. – С. 391-403; Кн. VI. – С. 608-617; Кн. VII–VIII. – С. 702-709; Кн. IX. – С. 844-849; Кн. XI. – С. 1118-1125.
9. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом / Зладив М. Павлик. – Чернівці, 1910-1911.
10. Піхманець Р. Психологія художньої творчості (теоретичні та методологічні аспекти) / Р. В. Піхманець. – К.: Наукова думка, 1991.
11. Пріцак О. Пророк / Омелян Пріцак // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 3-19.
12. Романченко І. С. Михайло Драгоманов – літературний критик і публіцист / І. С. Романченко // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах / Упорядкування і примітки І. С. Романченка. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 5-36.
13. Смаль-Стоцький Ст. «Посланіє» // Шевченко Тарас. Повне видання творів Тараса Шевченка / За редакцією Павла Зайцева. – Т. II: Поезії 1843-47 рр. / Друге видання. – Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1961. – С. 278-287.

14. Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. / Акад. Кирило Студинський // Україна: Науковий двохмісячник українознавства / Під редакцією акад. Михайла Грушевського. – К.: ДВУ. – 1926. – Кн. 6. – С. 56-112.
15. Торсуева И. Интонация и смысл высказывания / И. Г. Торсуева. – М.: Наука, 1979.
16. Франко І. Из секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – С. 45-119.
17. Франко І. «Король балагурів», Антін Шашкевич і його українські вірші / Іван Франко // Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – С. 113-149.
18. Франко І. Переднє слово// Драгоманів М. Шевченко, українофіли й соціалізм; Друге вид. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. I–XI.
19. Франко І. Темне царство / Іван Франко // Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – С. 131–152.
20. Щоголев С. Украинское движение и современный южнорусский сепаратизм / С. Н. Щоголев. – К.: Типографія И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1912.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 26.12.2013 р.
Рекомендовано до друку докт.філол.наук, проф. Хоробом С.І.,
академіком НАН України, докт.філології Рудницьким Л.І.
(Філадельфія, США)*

TARAS SHEVCHENKO AND MYKHAYLO DRAHOMANOV: AT THE CROSSROADS OF IDEOLOGIES

R. V. Pikhmanets'

*Vasyl' Stefanyk Precarpathian National University, Ukrainian Literature
Department; 76000, Ivano-Frankivs'k, St. Shevchenka, 57;
ph. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua.*

The article traces formation of Shevchenko scientific studies in the second half of the XIXth century. Mykhaylo Drahomanov made the first steps in this direction. But due to personal-ideological superstitions and ideological prejudices his efforts were wasteful. As a result, there was created a special matrix of that approach, founded on political or class principles and cliches – with inevitable misinterpretations and insinuations.

Key words: *interpreting model, ideolohema, world-view paradigm, public-political sounding, reflections, nationalism, socialism, community.*